

**Феномен Тараса Шевченка
в історії української літератури
та літературної мови
(за матеріалами статті Юрія Шереха
«Критика поетичним словом»)¹**

Роман Корогодський, один з упорядників книги Ю. Шереха «По-за книжками і з книжок» (1998), у передмові до цього видання зазначає: «Тексти Шереха збуджують думки, збуджують уяву. Хочеться розвивати чи не кожную думку автора... І головне, — не боятися робити висновки, навіть якщо вони вельми несподівані й не конче вселяють надію на перемогу “вічного й розумного” в найближчому світлому майбутньому» [3: 5].

Властиво, такими «несподіваними» висновками, які є логічним продовженням «несподіваного», щонайменше — нетрадиційного, аналізу багатьох усталених проблем української філології, мистецтва, рясніють дослідження шановного Ю. Шереха. Це не дивно, бо «Ю. Шевельов-Шерех репрезентує свій індивідуальний варіант того класичного типу філолога в неподільності лінгвістичних та літературних зацікавлень, який у XX ст. вже майже нездійснений, а проте, всупереч цьому, виразно існує, за словами С. Аверинцева, принаймні як потреба й тенденція час від часу таки вивершується у постатях на кшталт Я. Мукаржовського, Ю. Лотмана, самого С. Аверинцева та інших» [1: 83]. Індивідуальний варіант класичного стилю, — продовжимо ми, — який у своїх пошуках керується базовими, якщо хочете, класичними принципами. Хотілося б ще додати «науковими», однак уважний аналіз бодай невеликого творчого доробку філолога дозволяє абсолютно аргументовано стверджувати: для Ю. Шереха наукові засади є лише продовженням і своєрідним вираженням життєвої позиції, і навпаки.

Із-поміж усього написаного Ю. Шерехом на ниві українського мовознавства та літературознавства нашу увагу привернула його розвідка із прикметною назвою «Критика поетичним словом». Це можна пояснити не тільки тим, що студійована праця належить до робіт, які — вже вкотре щодо діяльності самого Ю. Шереха і вкотре взагалі в науці — свідчать: де є зустріч великого митця і його неординарного поціновувача, там з'являється небуденне бачення проблеми й вагоме наближення до істини. Головною мірою це можна пояснити не тим, що постать Шевченка завжди перебувала й перебуває в полі зору укра-

¹ У співавторстві з Ю. Безхутрим, М. Філоном.

їнських науковців, а насамперед тим, що вивчення творчості Шевченка, не встигнувши звільнитися від нав'язливих догм радянської ідеологічної доктрини, прямує в інші догми, зокрема космізованого, міфологізованого прочитання спадщини Кобзаря. Крім цього, є ще одна причина, що спонукала нас звернутися до розвідки Ю. Шереха «Критика поетичним словом»: проблеми, які висвітлює в ній автор, мають принципове значення для усвідомлення сьогодишнього стану і — сподіваємось — визначення напрямків розвитку шевченкознавства.

Коли йдеться про творчість Шевченка, автори зазвичай послуговуються оцінками типу «геніальний», «великий», «народний» тощо. Розмірковуючи над працею Ю. Шереха, не уникли стандартно-оцінного слововживання і ми, хоч сам автор уникає характеристичних епітетів. На своє виправдання (бо часто за такими епітетами стоїть лише традиція стилю, а не потреби наукового пізнання) скажемо, що для нас слово «феномен» має дійове пізнавальне значення — йдеться про творчу ідеологію та художню спадщину письменника, яка все ще залишається багато в чому не дослідженою і потребує подальшого об'єктивного, неупередженого вивчення.

Здається, не зайвим тут буде нагадати, що феномен Шевченка проявляється не тільки в глибокому впливові його творчості на формування літературних стилів і жанрів, літературної мови, суспільної свідомості, але й беззастережно — в ідеальній маніфестації глибинних, живих, але часто прихованих від істориків рухів і прагнень українства XIX сторіччя.

«Українці прожили кілька сот літ на особній постаті, ніж ляхи, українці мали свої особні звичаї, установи, як і всякий особний люд, свою особну богодаровану мову, віру, свій особний громадський лад, і щоб скасувати усе це силоміць — недостатня річ», — писав у 1873 році А. Лободовський (передмова до «Богдана Хмельницького». Рукопис, с. 26).

Звичайно, певні передумови (і в плані зародження періодики) до цього були. Скажімо, А. Склабовський, редактор «Украинского журнала», писав ще в 1824 році: «Для жителя Украины как ни занимательны все русские журналы, но он, без сомнения, с большею охотой и любопытством читал бы такие, которые принадлежали бы собственно Украине» [4: 1].

Проте і через 15 років, на 1840 рік, «періодики української ще не було. Видання альманахів тільки узаконювалося. Не було жадних умов для появи літературної критики як віддиференційованого жанру. Її як окремого жанру й не було» [7: 36].

Аналізуючи вияви літературної критики в Шевченка і виходячи при цьому за межі вузького історичного контексту, Ю. Шерех побіжно

зауважує, що «можна було б, правда, подумати про відтворення української барокової традиції». Це зауваження стосується окремої лексеми, але, на наш погляд, воно може бути розширене, охоплювати більш складні явища творчості Шевченка супроти барокової традиції.

У поглядах Ю. Шереха на динаміку літературного процесу, взятих у контексті традиційного аналізу проблеми становлення нової української літератури, можна було б бачити лише полемічний підтекст, коли б не один прикметний факт: дослідник, можливо, підсвідомо продовжив наукову традицію, започатковану ще М. Драгомановим: «...наслідок романтизму не був без впливу і за тісними межами чисто вчених праць: етнографія будила увагу до народності, далі до народу і помагала тому, що мало-помалу самий літературний романтичний напрямок переходив у реалістичний» [2: 54].

Властиво, в статті Ю. Шереха визначаються деякі характеристичні моменти переходу від одних художніх стилів до інших, зміна літературних методів. Перш ніж романтичний напрямок перейшов у реалістичний, відбувся перехід від бурлескного, етнографічного напрямків до романтичного. Саме динамічні тенденції цього процесу, означені поетичним словом як засобом маніфестації художньо-естетичних поглядів, об'єктивно й глибоко визначав Ю. Шерех.

Висвітлюючи питання «Котляревський — Шевченко», слід пам'ятати про деякі моменти творчого і життєвого шляху Кобзаря.

У ранній поезії «На вічну пам'ять Котляревському» Шевченко писав:

Дивлюся на море широке, глибоке,
Поплив би на той бік — човна не дають.

Вірш «Чи не покинуть нам, небого» написаний у передчутті, що «човна вже дали». Досить пригадати відоме:

А поки те, та се, та оне...
Ходімо просто-навпростець
До Ескулапа на ралець —
Чи не одурить він Харона
І Парку-гряху?... І тоді,
Поки б химерив мудрий дід,
Творили б, лежа, епопею,
Парили б скрізь понад землею,
Та все б гексаметри плели,
Та на горипце б однесли
Мишам на снідання. А потім
Співали б прозу, та по нотах,
А не як-небудь... —

щоб, відчувши в останній поезії Шевченка виразні нотки Котляревського, наголосити: Котляревський — це не «котляревщина», а «котляревщина» — це не стільки література, скільки «олітературнене» вираження хуторянського світогляду. Саме його і відкидав Шевченко.

Надзвичайно влучними й перспективними видаються спостереження Ю. Шереха над особливостями осмислення літературного процесу як частки загальноісторичного. Прослідковуючи різні підходи до розуміння цієї проблеми — від початкового «нанизування» фактів у хронологічному порядку до появи так званих «дуальних» концепцій, коли досліджувалися «ланцюг подій, що стосувалися носіїв світла, і ланцюг подій, що траплялися носіям темряви» [7: 45], — дослідник приходить до важливого висновку про те, що оптимальним для історика літератури буде вивчення всіх існуючих різноспрямованих ліній розвитку, їхньої плюральності. Для українського літературознавства взагалі і шевченкознавства зокрема це означає залучення в орбіту досліджень усього багатства літературного життя — без вилучень, умовчань, «білих плям» тощо.

На жаль, тенденція «дуальності» за принципом «наш — не наш», «народний — антинародний», основу якої значною мірою заклав С. Єфремов, в українському літературознавстві радянських часів була панівною, а її рудименти зустрічаються подекуди й сьогодні. Тому програма «плюралістичного» поцінування літературних явищ, багатовекторного вивчення літературного процесу, запропонована Ю. Шерехом, є програмою входження у нормальний європейський (чи світовий) науковий простір, де є місце всім творам, що мають естетичну вартість. Тим більше, що вчений не обмежується загальнотеоретичними положеннями, а пропонує цілком конкретні напрями досліджень, у даному випадку творчості Шевченка — від видання й наукового коментаря «Книги биття українського народу», нецензурованого «Кобзаря» до нових, чесних видань «Шевченківського словника», «Словника мови Шевченка».

У зв'язку з цим виникає закономірне питання про постання нової української літературної мови. Теза Ю. Шереха — «У тому сенсі, як ми тепер говоримо про українську мову, “Енеїда” не була написана українською мовою. Якщо вживати сучасної термінології, вона написана суржилом» — може за певних обставин спричинити появу розлогих публікацій на цю тему. Сказане, за словами самого Ю. Шереха, «може здатися блюзнірством», однак назвати його блюзнірством несподіваним навряд чи можна; йдеться про те, що думка Ю. Шереха, будучи спричинена аналізом питань, піднятих у статті, водночас виходить за її межі. По суті, вона органічно продовжує напружені пошуки автора відповідей на питання про місце та роль Котляревського і Шев-

чення у процесах формування української літературної мови, про особливості її постання, місце різних діалектів у цьому процесі тощо.

Пам'ятаючи про те, що аргументи, які лежать у площині так званої психології творчості, особі наукової, вельми ненадійні, наважимося-таки сказати: оцінка постаті Котляревського супроти Шевченка викликана не стільки помітними відмінностями у якостях художнього слова, скільки прагненням уникнути побудови прямолінійного еволюційного ряду: Шевченко — продовжувач Котляревського; глибоким усвідомленням того, що, як і в царині літературних форм, справа полягає не в розвиткові-продовженні, а в розвиткові-запереченні, у кардинальній зміні природи поетичного слова, яка дозволяє усвідомити слово не тільки як слово художнє, феномен літератури.

Неординарна думка Ю. Шереха про мову «Енеїди» І. Котляревського, як і будь-яке «переосмислююче» розуміння явищ літератури й мови, потребує спокійного аналізу. Справа тут, і це добре розуміє сам шановний автор, непроста. Йдеться не тільки про те, що від «сміховини» твору до класифікації мови «Енеїди» як суржикової безпосереднього переходу немає, і навіть не про загальнотеоретичні аспекти поняття «суржик», а про класифікаційні параметри українських діалектів та формування норм літературної мови. Але й це лише один бік справи. Якщо, скажімо, порівняти мову творів Шевченка і мову його епістоляррики, впадають в око певні відмінності, які не можна пояснити, виходячи із специфіки стилів — художнього та епістолярного.

В основі посутніх характеристичних відмінностей ознак Шевченкового епістолярного і поетичного слова лежить різне ставлення до слова, причому інколи епістолярне Шевченкове слово наближається до художнього слова Котляревського.

Інтерпретація цих фактів у термінах і категоріях, пов'язаних із явищем стилю, не вичерпує проблеми. Поза увагою залишається один її аспект, який, послуговуючись модним нині терміном, можна назвати «мовна особистість».

Це значить, що формування літературної мови, самої літератури нерозривно пов'язане з явищем, яке можна назвати суб'єктивним, людським чинником — формуванням мовної особистості.

Остання чи не найвиразніше виявляється у словниковому складі мовця (письменника). Своєчасна, як уже зазначалося, думка Ю. Шереха про необхідність нового чесного видання «Словника мови Шевченка», як і необхідність укладання нового, чесного видання «Шевченківського словника», вводить у світ фундаментальних проблем не тільки словникарства, а й літературознавства та мовознавства в цілому. Справді, звільнитись від нав'язливих догм кастрованої зрадянщеної філології — ще не значить успішно вирішити вказані проблеми. Ска-

жімо, проблема видання «Словника мови Шевченка» вводить у світ поетичної лексикографії, ділянки філології, майже не розробленої в Україні.

Ю. Шереху особливо йдеться про «Словник мови Шевченка». Загальновідомо, що творчість Шевченка розглядається здебільшого у плані історичної перспективи — контексті проблем становлення нової української літературної мови, розвитку словника української поезії XIX–XX сторіч.

Шевченко не тільки започатковує, але значною мірою і продовжує. Перебворюючи, а зрештою, і переборовши котляревщину і водночас не зупиняючись на «народнопісенному слові» та ліричній стихії фольклору, Шевченко, так би мовити, виходить на окремі образи, наприклад: *море, серце, Бог, святий*, які, сягаючи Святого Письма, цікаві не тільки з точки зору їх формально-семантичних ознак, смислової організації, але й у плані визначення засадничих принципів художньої творчості.

Такі образи поетичного словника видається можливим розглядати в плані їх історичної ретроспективи, тобто з погляду відношення до окремих фрагментів образної системи старої української літератури, наприклад барокової. Показовим у цьому плані є, скажімо, словообраз *серце*. У XVIII ст. образ *серце* активно використовує Г. Сковорода. У XIX сторіччі *серце* в П. Юркевича становить образно-генералізуючу домінанту його філософського вчення. Як відомо, Д. Чижевський філософію П. Юркевича називає *філософією серця*. Але Д. Чижевський використовує образ *філософія серця* і для характеристики творчості П. Куліша — йдеться, безперечно, про домінанту в літературно-естетичному лексиконі останнього [6: 442]. Утім, щодо образу *серця* як літературного топосу необхідно зауважити: актуалізації цього образу сприяли не тільки початки власної філософії письменника, але й загальні принципи теорії та естетики романтизму, причому українські поети-романтики часто послуговувались *серцем* для маніфестації літературно-естетичних поглядів. Концептуальне розуміння поезії як вираження «абсолютного внутрішнього життя» (Гегель) фіксується, наприклад, у назві збірки О. Афанасьєва-Чужбинського «Що було на серці». У передмові до збірки автор зазначає: «Як не потрапиш розказати, од чого береться у тебе сміх, відкіль наливаються на очі сльози, стемнієнько та не вгадаєш, де озьметься пісня і голосить у серці, поки ти її не виспіваєш» [5: 532].

Словообраз *серце* належить до стрижневих елементів Шевченкового поетичного словника. У його місткій семантичній структурі представлені як значення, що пов'язують цей образ із ейдосами нової

української літератури, так і значення, що єднають цей образ із старо-українським літературним — *серце*.

Визначаючи особливості Шевченкової критики поетичним словом, Ю. Шерех назвав її «критикою інакшістю». Дослідження Ю. Шереха спонукає до вивчення «інакшості» Шевченка в широкому контексті культурно-історичного життя українського народу.

Література

1. Даниленко А., Соловей Е. Спроба окреслення цілісного образу науковця // Сучасність. — 1998. — № 10. — С. 81–97.
2. Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. — Т. 1. — К., 1970.
3. Корогодський Р. Культурологія від наступного тисячоліття // Шерех Ю. Поза книжками і з книжок. — К., 1998. — С. 5–20.
4. Український журнал. — Х., 1824. — № 1.
5. Українські поети-романтики. — К., 1987.
6. Чижевський Д. Історія української літератури. — Тернопіль, 1994.
7. Шерех Ю. Критика поетичним словом // Шерех Ю. Поза книжками і з книжок. — К., 1998. — С. 34–54.

1999

Про етимологічні студії Миколи Наконечного

Лінгвістична спадщина Миколи Наконечного не обмежується його ґрунтовними працями з фонетики й фонології української мови, хоч в історії українського мовознавства вчений відомий насамперед як фонетист. У колі дослідницьких інтересів видатного мовознавця були актуальні питання діалектології, історії української літературної мови, лексики і фразеології, теорії перекладу, культури мовлення і стилістики. Не обійшов своєю увагою дослідник і такої галузі лінгвістики, як етимологія, де нерідко глибокий науковий аналіз підмінявся суб'єктивними домислами на основі розгляду поверхневих мовних фактів. Микола Федорович досить гостро реагував на бездоказові, позбавлені науковості етимологічні пояснення ряду слів, про що свідчить, зокрема, його полеміка з М. Пилинським щодо етимології слова *майже*. Етимологічний аналіз М. Наконечним цього слова виконано в дусі кращих традицій О. Потебні та заснованої ним Харківської лінгвістич-